

родского кладбища, поэтому покойников хоронили около церквей, а центральное кладбище появилось только во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: Чернигов, церковная топография, некрополи, Крепость, Верхний замок, Форштадт.

Bondar O.M. The Church topography and Cemeteries of Chernihiv in 17th-18th centuries

Article is devoted to the question of the topography of the churches and cemeteries of Chernigov 17th–18th centuries. Basis of the written, archaeological and cartographic sources, the stages of brick and wooden church building in the city system 17th-18th centuries. On the territory of the Fortress were stone church of the Holy Savior, the Saints Boris and Gleb, the All Saints, the Resurrection of the Lord and wood – the Saints Michael and Theodore, the Archangel Michael, the Iona Theologian and the Annunciation.

The author concludes that in the time of the Cossacks was restored part of ancient temples, and the emergence of new religious complex was associated with the development of the city. It was the revival of the Orthodox faith, the increased of built up area and population increased. Because were built churches in the territory in Forshtadt and in Zastrizhenya. It was a wooden church – St. Nicholas, Holy Cross, Holy Intercession of the Virgin, the Epiphany, the Ascension of Christ, the Candlemas, the St. Barbara. In the suburb were standing stone churches - St. Catherine, St. Paraskeva Patnitsa. They were appearing along the main streets of the city.

Chernigiv wasn't single city cemetery in 17th – the first half of the 18th century. Because the dead were buried near the church, and the central cemetery appeared only in the second half of the 18th century. This cemetery was located near the cemetery 12th–13th centuries.

In some ways, topography churches and cemeteries 17th–18th centuries repeated topography churches period of ancient Russia. This was due to the historical inheritance of this city.

Key words: Chernigov, church topography, cemeteries, Fortress, Upper Castle, Forshtadt.

Подано до друку: 30.03. 2014 р.

УДК 94(477.52)(093.4)

А.В. ПОПРУЖНА

**Портрети в контексті поховальної культури
шляхти Речі Посполитої та козацької старшини
другої половини XVII–XVIII ст.**

У статті розглядаються портрети як атрибут поховальних церемоній у середовищі польської шляхти і козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

Ключові слова: поховальна культура, жалобна церемонія, надгробний портрет, козацька старшина, шляхта.

Провідні соціальні верстви польського і українського суспільства XVII–XVIII ст. – шляхта і козацька старшина були носіями самобутньої поховальної культури, сформованої під впливом Західної Європи.

Жалобна церемонія другої половини XVII–XVIII ст. на теренах Речі Посполитої була своєрідним театралізованим дійством, яке вміщувало різні мистецькі прояви: архітектуру, літературу, портретний живопис, елементи театру. Саме через поховання провідні соціальні спільноти польська шляхта і українська козацька старшина намагалися засвідчити свій високий статус.

Різні аспекти поховального церемоніалу української шляхти і козацтва висвітлені у працях сучасних дослідників – Н. Яковенко [32], Н. Білоус [3], О. Винниченко [5;6], О. Кривошеї [15], О. Дзюби [9], О. Демченко [8], Я. Кочерткевич [14], О. Замури [11].

Важливим атрибутом траурного ритуалу, який забезпечував гідну пам'ять про померлого, були портрети. Першим привернув увагу до старовинного українського портрету О. Лазаревський, опублікувавши на сторінках «Киевской старины» «контрфекти» представників козацької старшини [16; 17]. Надробні портрети згадувалися також у студіях К. Широцького [31], В. Горленка [7], А. Стороженка [25], Д. Щербаківського [30], Ф. Ернста [30]. Серед сучасних науковців певну увагу їм приділили Р. Косів [13], Г. Белікова [28], Д. Семенюк [23], Л. Тананаєва [27], Б. Іванова [12], І Нетудихаткін [18], О. Суховарова-Жорнова [26], О Походяща [22] й інші.

Як польські, так й українські дослідники пов'язують поширення портретного жанру з поховальною обрядовістю (портрети у складі ікон, корогв, епітафій). Портрет утверджувався в масовій свідомості шляхом його сприйняття як частини релігійного культу. Портрети XVI–XVIII ст., створені в Речі Посполитій, стали невід'ємним атрибутом жалобної церемонії – «*rompa funebris*» польських магнатів і шляхти [34], а згодом козацької старшини Лівобережної Гетьманщини.

Одним із різновидів портретів, пов'язаних із поховальною церемонією польської шляхти, були хоругви [13, с. 70]. Під час відспівування померлого хоругви розміщувались біля труни, а згодом – біля місця поховання. На полотняних або шовкових хоругвах зображувались герби, портрети, епітафії. Хоругви, започатковані у середовищі середньовічних цехових ремісників, з часом були використані у поховальних ритуалах шляхти і козацтва [28, с. 24–25]. Відомі дві «кінні» хоругви – посмертна хоругва Петра Конашевича-Сагайдачного 1622 р. і хоругва Тимоша Хмельницького 1653 р. До цього типу належала також хоругва ніжинського полковника Івана Гуляницького (1677 р.) з написом-епітафією [13, с. 74].

Ймовірно, що хоругви стали передвісниками появи портретів з епітафіями, які були своєрідним живописним пам'ятником, який встановлювали в церкві для наголошення на тому, що зображена людина похована саме тут.

Наприклад, епітафійний портрет у повний зріст Станіслава Каменського з монастиря францисканців у Кременці виконаний, очевидно, після смерті на основі поясного прижиттєвого портрета (епітафія зберігається в музеї у Вроцлаві, представлений на виставці прижиттєвий портрет – у художньому музеї в Луцьку). Більше того, іноді портрет виконували в кількох екземпля-

рах: один як епітафійний, другий – для родинної галереї чи для іншого храму, яким теж опікувався портретований (прикладом можуть бути посмертні портрети Іоанна Гербурта) [28].

Ще одним із різновидів портретів, які використовувалися польською шляхтою під час поховальних церемоній, були «натрунні» портрети. Вони замовлялися після смерті людини і кріпилися безпосередньо до торця труни, повторюючи його форму, з боку голови небіжчика. Малювали такі портрети на шести- чи восьмикутних олов'яних, цинкових, посріблених або срібних бляхах, розміром 40x40 см, при чому зображувалося тільки погруддя людини.

Уперше такий портрет був установлений на торці труни короля Стефана Баторія в 1586 р. [23, с. 50] Згодом портрет став частиною поховального оздоблення, відігравав роль ніби «двійника» померлого й символізував продовження життя померлого. Після поховання такий портрет зазвичай переносився до родинної каплиці чи церкви.

Нерідко польські портрети, пов'язані з жалобними церемоніями, містили зображення або живої людини, або вже померлої на катафалку [12, с. 217].

Найвищим проявом «поховального театру» на теренах Речі Посполитої у середовищі польської шляхти була поява переодягненої людини (архиміма), схожої на покійного, який немов «себе проводжав» [27, с. 78].

Зародження та становлення козацької старшини як соціальної еліти відбувалося у соціумі Речі Посполитої. І якщо просте козацтво, що вело «напіваскетичне життя, сформувало погорду до «лядських панських звичаїв», театральних ритуалів, пов'язаних з похороном» [13, с. 69], то поховальна культура представників козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. увібрала традиції жалобної церемонії польської шляхти.

К. Широцький відзначив, що «як і на Заході, існував дуже пишний похоронний обряд, у склад котрого входило, між іншим, заготовлення портрету з умерлого і несення його за домовиною; бувало й так, що портрет замінювався живим образом небіжчика в той спосіб, що за труною йшов подібний до покійного і перебраний в його одягу чоловік. На могилі умерлого поставлялася різьблена постать його... або писаний портрет, що завішувався на знамені і покладався у церкві поруч з корогами. Часто портрет вмерлого писався на вікові або боці труни» [31, с. 199].

Спільними елементами урочистої поховальної церемонії польської й української соціальної еліти були укладення тестаментів, пошук і облаштування належного місця для поховання (церковний цвинтар, церква, монастир), благодійність, музичний супровід, жалобні промови над померлими, поминання.

Утім жалобні церемонії у середовищі козацької старшини Лівобережної України були менш помпезними, ніж у Речі Посполитій, а традиція уві-

чення померлих представників козацької старшини на портретах мала свої особливі риси.

Зокрема, серед представників козацької старшини Гетьманщини використання металевих натрунних портретів у поховальному ритуалі не було поширено. Натомість, ця традиція збереглася у середовищі міщан. Це підтверджує колекція натрунних портретів членів Львівського Ставропігійського братства [23, с. 48]. Відоме також погрудне зображення митрополита Іоанна Максимовича на шестигранному шматку бляхи, віднайденого в його усипальниці в Софійсько-Успенському кафедральному соборі в Тобольську [21, с. 258].

Протягом другої половини XVII – XVIII ст. у середовищі соціальної еліти козацької держави виробилася традиція замовляти, готуючись до «останнього шляху», портрети, які після смерті встановлювалися «над гробом». Так, в інтер'єрах храмів над похованнями були розташовані портрети генерального судді І. Домонтовича [29, с. 276], генерального обозного В. Дуніна-Борковського [1; 18], бунчукового товариша Г. Стороженка [25, с. 577], полковника прилуцького І. Стороженка [25, с. 580], стародубського полковника М. Миклашевського [28, с. 104], вдови Новгород-Сіверського сотника Є. Жоравко [31, с. 200], миргородського полкового обозного В. Родзянка [28, с. 56].

Цікаво, що крім штучного портрету, був написаний також портрет Івана Домонтовича на стовпі собору. Філарет Гумілевський зазначає, що на колоні над похованням ктитора Івана Домонтовича в храмі св. Миколая, Батуринського Крупицького монастиря було намальовано портрет фундатора. В 1830 р., у зв'язку із синодальною забороною, стінописне портретне зображення генерального судді Війська Запорізького завісили іконою [29, с. 276].

«Найчастіше все ж малювали портрети покійників на дереві або на полотні і вішали у церкві на стіні, а під час процесій носили їх іноді навколо церкви вкупі з образами і корогами. Дуже рідко виображали покійника з заплещеними очима, звичайно малювали його на повен зріст з складеними побожно руками перед розп'яттям. Внизу містила відповідні написи, вірші або епітафії... Такими посмертними портретами є взагалі і більшість старих портретів, що дійсно входили тут, в склад похоронного обряду як у шляхти, так і у козацтва», – доповнили уявлення про надгробні портрети Д. Щербаківський і Ф. Ернст [30, с. 12].

Але варто нагадати про пересторогу, щодо завчасного створення надгробного портрету ще за життя портретованої особи, яка існувала у православному соціумі: «Через те з живої натури писалося лиш фігура – все доличне: одежа, руки, аксесуари, а лице – дописували тоді вже, коли чоловік вмирав – теж з натури, або по пам'яті – може, й не тим вже майстром» [31, с. 202]. Можливо, портрети не завжди творилися одним майстром.

Існують портрети, на яких зображені мертві й живі, зокрема це портрет новгород-сіверської сотниківни Євдокії Жоравко з дітьми [18, с. 5–9] та портрет померлої та живої дружин Януша Радзивілла [27, с. 79].

Спільною рисою як шляхетських, так і козацьких портретів була наявність надписів, зображень гербів і атрибутів, що характеризували соціальний статус.

Таким чином, портрети – елемент поховальної культури, характерний для усього європейського простору XVI–XVIII ст. Вони були поширені в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. як серед польської шляхти, так і серед козацької старшини – адже і Польща, і Україна розвивалися під впливом загальних ідей європейського бароко; Польща в даному випадку виступала «провідником» нового напрямку в мистецтві. «Ніде так яскраво не втілювався органічний сплав нових ідей і національних традицій, як в портретному малярстві Гетьманщини» [28].

Надгробні портрети представників козацької старшини хоча й сформувалися під впливом сусідньої Речі Посполитої, але мали свій самобутній характер. Традиції зображувати померлого були перейняті й у Російській державі. Цікаве спостереження занотував М. Ханенко, перебуваючи при гетьмані І. Скоропадському в Москві. Під час пишної поховальної церемонії князя В. Голіцина він побачив на хоругві білого кольору портрет померлого й епітафію [13, с. 77]. Польськими впливами також пояснюється початок творення у Росії надгробних портретів, адже «Русские не раз могли быть свидетелями траурных церемоний как поляков, так и украинцев... Обычай же казаков в той области... были очень близки польским» [2, с. 17].

Використання портретів у жалобній церемонії мало декілька причин. Насамперед, портрет «оживлював» померлого, дозволяючи йому востаннє постати під час прощання з рідними і світом. Це також був спосіб увічнення пам'яті про небіжчика, привід нагадати про його ктиторство й благодійництво. Загалом, розміщення портретів у храмах пояснювалось вірою у прощення гріхів.

Джерела та література

1. *Адрог А.* Портрет Василя Дуніна-Борковського / А. Адрог. – Чернігів, 2005. – 32 с.
2. *Алексеева М. А.* Жанр конклюдий в русском искусстве конца XVII– начала XVIII в. / М. А. Алексеева // Русское искусство барокко : Материалы и исследования. – М., 1977. – С. 7–29.
3. *Білоус Н.* Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст. / Н. Білоус // Пояснення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень ; Відп. ред. Віктор Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 297–316.
4. *Белецкий П.* Украинская портретная живопись XVII–XVIII ст. / П. Белецкий. – Л., 1981. – С. 99.
5. *Вінниченко О.* Побожні записи і порятунок душі в ментальності ранньомодерної людини на матеріалах шляхетських заповітів першої половини XVIII ст. / О. Вінниченко // Наукові записки Українського католицького університету. – Львів, 2010. – Число 2. – Серія : Історія. – Вип. 1. – С. 51–65.

6. *Винниченко О.* «Своя смерть»: річпосполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестаментами) / О. Винниченко // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень ; Відп. ред. Віктор Горобець. К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 272–297.
7. *Горленко В.* Старинные малороссийские портреты / В. Горленко // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 602–606.
8. *Демченко Л.* Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз / Л. Демченко // Наукові записки : Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 35–48.
9. *Дзюба О.* Про поховання Параскеви Товстоліс, другої дружини київського полкового обозного Федора Ханенка / О. Дзюба // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень ; Відп. ред. Віктор Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 350–356.
10. *Жолтовський П.* Український живопис XVII–XVIII ст. / П. Жолтовський. – К., 1978. – С. 148.
11. *Замура О.* Смерть у церковних приписах та повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст. / О. Замура // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень ; Відп. ред. Віктор Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 316–350.
12. *Иванова Б.* Средневековые компоненты в структуре живописного портрета на заре Нового времени в странах восточной и юго-восточной Европы / Б. Иванова // Acta Slavica Iaponica. – 2005. – С. 215–237.
13. *Косів Р.Р.* Українські хоругви XVII–XVIII ст. / Р.Р. Косів. – К. : Оранта, 2009. – 372 с.
14. *Кочеркевич Я.О.* Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI–XVII століть: дипломатичний аналіз / Я.О. Кочеркевич // Архіви України. – 2010. – № 5. – С. 45–61.
15. *Кривошея О.В.* Духовні заповіді козацької старшини як історичне джерело / О.В. Кривошея // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 369–374
16. *Лазаревский А.* Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С.337–342.
17. *Лазаревский А.* Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С.173–174.
18. *Нетудихаткін І.А.* Шанування церковних благодійників у православних храмах Києва та Львівщини України XVIII–XIX ст.: нормативно-правовий аспект / І.А. Нетудихаткін // Гілея: науковий вісник : Зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 5–9.
19. *Николаев П.В.* Предметный мир парсунов придворных / П.В. Николаев // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии: сборник статей по материалам XXIX международной научно-практической конференции. – Новосибирск, 2013. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sibac.info/163-arkhiv-statej/2013/11-2013/10835-10835?tmpl=component&print=1&page=>
20. *Огаркова Н.А.* Церемония погребения польского короля Станислава-Августа Понятовского и «Missa defunctorum» О.А. Козловского / Н.А. Огаркова // Петербургский музыкальный архив : сборник. – СПб., 1998. – Вып. 2. – С. 55–63.
21. *Пуцко В.Г.* Портреты Тобольского митрополита Иоанна Максимовича / В.Г. Пуцко // Проблемы истории России. – Екатеринбург : Волот, 2008. – Вып. 7: Источник и его интерпретации. – С. 258–264.
22. *Походзяца О.* Вплив церкви на розвиток українського портретного живопису XVII–XVIII століть / О. Походзяца // Українознавство. – 2011. – № 3. – С. 78–82.
23. *Семенюк Д.* Колекція натрунних портретів з фондів ЛІМ / Д. Семенюк // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – С. 48–61.
24. *Софронова Л.А.* Поэтика славянского театра XVII–XVIII вв. / Л.А. Софронова. – М., 1981. – С. 66–67.

25. *Стороженко А.* Старинные малороссийские портреты / А. Стороженко // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С.577–579.
26. *Суховарова-Жорнова О.* Типологічна характеристика історичних портретів XVII–XVIII ст. / О. Суховарова-Жорнова // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: 36. наук. пр. Число 11: У 2 ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К., 2004. – Ч. 2. – 328 с.
27. *Тананаева Л.И.* Надгробный портрет в Речи Посполитой (XVI–XVII века) / Л.И. Тананаева // Категории жизни и смерти в славянской культуре. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 368 с.
28. Український портрет XVI–XVIII століть: Каталог-альбом / Уклад. Г. Белікова, Л. Членова. – К.: Артания Нова; Хмельницький: Галерея, 2006. – 351 с.
29. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Мужские монастыри. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – Кн. 3. – С. 276.
30. *Щербаківський Д., Ернст Ф.* Український портрет. Виставка українського портрету XVII–XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – С. 8–15.
31. *Щироцький К.* Дещо про давні портрети / К. Щироцький // Сяйво – 1914. – Ч. 7–9. – С. 198–202.
32. *Яковенко Н.* «Погреб тілу мосму вибираю с предки мосми»: місця поховань волинських князів / Наталя Яковенко // Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К.: Laurus, 2012. – 472 с.
33. *Dziubkova J.* Vanitas. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajow pogrzebowych. / J. Dziubkova. – Poznań, 1996 – 1997. – 315 s.
34. *Chroscicki J.* Pompa funebris. Z dziejow kultury staropolskie / J. Chroscicki. – Warszawa, 1974. – 365 s.

***Попружняя А.В.* Портреты в контексте погребальной культуры шляхты Речи Посполитой и казацкой старшины второй половины XVII–XVIII вв.**

В статье рассматриваются портреты как атрибут погребальных церемоний в среде польской шляхты и казацкой старшины второй половины XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: погребальная культура, траурная церемония, надгробный портрет, казацкая старшина, шляхта.

***Popruzhna A.V.* Portraits as funeral culture of nobility of and Cossack authorities late XVII–XVIII centuries**

The article analyses the portraits of the Cossack authorities and nobility representatives which were part of funeral ceremony.

Key words: Cossack authorities, nobility, funeral culture, graveside portrait.

Подано до друку: 31.03. 2014 р.